

FÂTİH DEVRİ KÜTÜPHANELERİ VE MOLLA LÜTFİ HAKKINDA BİRKAÇ NOT

Ismail E. Erünsal

İstanbul'un fethiyle Osmanlı Devleti bir imparatorluğa dönüşmeye başlar. II. Mehmed, kurmak istediği cihan-şümül bir imparatorluğun idarî merkezi olacak olan İstanbul'u aynı zamanda bir kültür merkezi haline getirmek istediğinden, fetihden kısa bir süre sonra şehri yeniden inşâ faaliyetine girişir. Türkçe Vakıfnâmede bu imâr faaliyeti «büyük cihâd» olarak nitelendirilmekte, İstanbul'un fethi ise «küçük cihâd» olarak adlandırılmaktadır¹. Daha fetihden önce «ölü bir imparatorluğun ölü merkezi» haline gelmiş olan İstanbul, fetih sırasında da belli bir ölçüde tahribe uğramıştı². Bu yüzden ilk iş olarak surların tamirinin ve şehrin yeniden iskânının ele alındığı ve şehirde mevcut mabetlerin bazı değişikliklerle câmi ve medreseye çevrildiği görülmektedir³. Devrin kaynakları şehrin imârı ve özellikle iskânı konusunda tafsilâtlı bilgi verirler⁴.

1 ... ve sekiz yüz altmış yedi senesinde ... cihâd-ı aşğardan cihâd-ı ekbere mürâca'at ve bu kitâb-ı müsteşâbda başı ve tafsîl olunan hayrâta 'azîmet ... Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, s. 37.

2 Halil İncalcık, «The Policy of Mehmed II towards the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1968-69), s. 231, 233. Fâtih, üç günlük yağma süresini, şehrin zarara uğramasına mâni olmak için birinci günün akşamı sona erdirmişti a.g.m., s. 233.

3 Ş. Tekindağ, *IA V-2*, s. 1205, (İstanbul maddesi, şehrin imâr ve iskânı). Rumlı ve Anadolî taraflarından İstanbul'da karâra râğbet iden ra'iyyet men' olunmayup belki her çarâf aşhâb-ı şanâyî' ve hîref, ehî ve 'yâilî ile pâyitahta irsâl oluna diyü aşkâm-ı muâ' gönderilüb hasbe'l-me'mûr şehri mezbûr kemâ-kân ma'mûr olmuştur. Beyt :

Hüner bir şehri bünyâd eylemekdür

Re'ya kalbin âbâd eylemekdür

Mehmet II Vakfiyeleri, facs. s. 36.

4 Padişah hazretleri vücuda getirilecek mebâni-i nefise ve cesme ile şehre

Fetihten sonra kurulan ilk kültür müesseseleri hakkında da kaynaklarda bazı bilgilere rastlanılmaktadır: Pantokrator manastırının üst katındaki papaz odalarında Zeyrek medresesi kurulur ve müderrisliğine elli akçe yevmiyeyle Molla Zeyrek getirilir⁵. Daha sonra Ayasofya'da da tedris başlar⁶. Semâniye medreseleri kurulana kadar öğretimin kiliselerden çevrilmiş câmi ve medreselerde sürdürüldüğü görülmektedir⁷.

Fethi müteakip ilk yapılan binalardan biri Bayezit'teki Eski Saray'dır. II. Mehmed'in Manisa'dan Edirne sarayına götürdüğü kitapların Eski Saray'ın tamamlanmasından sonra buraya nakl edildiği de bilinmektedir⁸. Fetihden sonra İstanbul'da ilk kurulan kütüphane olan bu saray kütüphanesi daha sonra Yeni Saray'a taşınmıştır. Bunun yanında İstanbul'da ilk kurulan vakıf kütüphanesi konusunda ise araştırmacılar değişik görüşlere sahiptirler. Süheyl Ünver, ilk kütüphanenin Mahmud Paşa medresesinde kurulduğunu ileri sürerken, Selim Nüzhet Gerçek, Eyüb külliyesinde kurulan kütüphanenin daha eski olduğu görüşünü savunur⁹. Mahmud Paşa külliyesinin kuruluş tarihini göz önüne alırsak, Süheyl Ünver'in fikrini kabul etmeye imkân olmadığını görürüz. Selim Nüzhet Gerçek'in görüşünü ispat için ileri sürdüğü delil ise çok zayıftır¹⁰. Fakat başka

ma'muriyet-i sabıkasını iade etmek ve ilim ve fenn erbabını ve servet ve sârnân ashabını cem' ederek burasını gıpta-fermâ-yı cihân olacak bir hale getirmek isterdi. Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı sâni*, mütercimi Karoldi, İstanbul 1328, s. 123 (TOEM İlavesi). Ayrıca bkz. *Aşıkpaşa-zâde Tarihi*, Âli Bey neşri, İstanbul 1332, s. 142-143; Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, hazırlayan Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 70-75.; *Kütüb-ı Cihannümâ, Neşri Tarihi*, II, neşredenler Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, Ankara 1957, s. 709-713; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, hazırlayan Şerafettin Turan, Ankara 1957, s. 77-78; 96-103.

5 Taşköprü-zâde, *Eş-Şaka'ikü'n-Nu'maniyye*, Beyrut 1975, s. 74.

6 a.g.e., s. 71.

7 Şahabettin Tekindağ, «Medrese Dönemi», s. 12 (*Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973).

8 İsmail Baykal, «Fatih Sultan Mehmed'in Hususî Kütüphanesi ve Kitapları», *Vakıflar Dergisi* IV, Ankara 1958, s. 77.

9 S. Ünver, «İstanbul'un İlk Kütüphanesi Hakkında» *Akşam* gazetesi 31 Ağustos 1942, s. 5.

10 S.N. Gerçek, Eyüb kütüphanesinin İstanbul'un ilk vakıf kütüphanesi olduğu görüşünü şöyle ispatlamaya çalışır: «Kitaplara basılan mühürde *Vakf-ı Ebi Eyyubi'l-Ensari* yazılıdır. Tarih yoktur. Fakat bu kitaplar arasında mevcut

bir vakıf kaydı dolayısıyla Eyüb külliyesi kütüphanesinin İstanbul'un ilk vakıf kütüphanesi olduğunu anlamaktayız; bu külliye'ye ait 990/1582 tarihinde kopye edilmiş Arapça vakfiye'de önce «medreseye konulan kitapları muhafaza edecek bir şahsın ta'yin edildiği» sonra da «hâfız-ı kütüb'e günlük bir dirhem ücret verileceği» ifade edilmektedir¹¹. Süheyl Ünver, «bu vakfiye'nin, külliye'nin kuruluşundan bir asır sonrasına ait olduğunu» söyleyerek delil olarak kullanılamayacağını ileri sürerse de¹², külliye'nin te'sisinden otuz sene sonra hazırlanan 893-895/1489-1491 yıllarına ait Eyüb vakfı muhâsebe bilançosunda da Fakih adlı birinin camide hâfız-ı kütüb olup günlük bir akçe ücret aldığı¹³ bildirildiği dikkate alınacak olursa, bu itirazın geçersiz olduğu görülecektir¹⁴.

Eyüb vakfiyesinde, kütüphane'nin işleyişiyle ilgili şartlar bulunmadığı gibi, kütüphaneye konulan kitapların adları ve sayısı verilmemiş olduğundan, koleksiyonunun hacmi ve niteliği bilinmemektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Hz. Hâlid 178 no. da kayıtlı *Kimyâ-yı Saâdet* adlı kitabın başındaki arapça bir nota göre bu eseri 884 yılı zilhiccesi ortalarında (Şubat 1480), devrin vezir-i a'zamı Mehmed Paşa, Eyüb medresesinde bulunanlara vakfetmiştir. Mehmed Paşa, vakfettiği bu eserle ilgili olarak şu şartları koymuştur: değiştirilmemesi, başka bir yere götürülmemesi, bir kimsede üç aydan fazla kalmaması¹⁵ ve aynı kişiye ikinci defa olarak ödünç verilmemesi. Eyüb kütüphanesi, sonraları yapılan vakıflarla daha da zenginleşmiştir.

bir yazma *Şerh-i Mekasid*'de «tarih 867» kaydı vardır ki buna göre ve yeni bir kayıt bulunmadıkça İstanbul kütüphanelerinin birincisi olduğu anlaşılır. *Akşam* Gazetesi, 27 Haziran 1942.

11 Ş.S. Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no. 46, s. 83, 84.

12 S. Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 155.

13 Ö.L. Barkan, «Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesi'nin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları» *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)* XXIII, no. 1-2 (1962-3), s. 375.

14 Ayrıca elimizde bulunan vakfiye de bir asır sonra düzenlenmemiş kopye edilmiştir. O halde te'sisin, kuruluşundaki durumunu aksettirmesi gerekir.

15 Süheyl Ünver, bu şartı «üç aylarda, Receb-Şaban-Ramazan'da, ödünç verilmemesi» şeklinde anlamaktadır (!). «Sadrazam Karamanlı Mehmet Paşa'nın Eyüp Sultan medresesi kütüphanesine vakfettiği iki kitaba dair», *Konya* no. 74-77 (Konya 1945), s. 3. Mehmed Paşa'nın vakfettiği diğer kitab için koyduğu şartlar birinci kitap için koyduğu şartlardan pek az farklıdır. Bkz. a.g.m., s. 3-4.

1071 yılında yapılan bir kayıttan, kütüphanenin bu tarihte faaliyet-te olduğu anlaşılmaktadır¹⁶.

Fetihden sonra bir bölümü medrese haline getirilen Ayasofya'da da II. Mehmed tarafından bir kütüphane kurulduğu konusunda araştırmacıların görüş birliğinde oldukları görülmektedir¹⁷. Bu hususta ileri sürülen tek delil, Süheyl Ünver'in Ayasofya medresesine II. Mehmed tarafından vakfedildiğini tesbit ettiği bir kitabın üzerindeki şu arapça nottur : Bu nüshayı Sultan, Ayasofya diye meşhur olan medresesine 869 yılının Zilka'desi başlarında vakfetti. Kazasker Mahmud b. Seydi Ahmed de bu vakfın sahîh olduğuna hükm etti¹⁸.

Ayasofya medresesinde, Semâniye medreseleri kurulana kadar, yani geçici bir süre eğitim yapıldığı bilinmektedir¹⁹. Fâtiş vakfiyelerinde, Ayasofya medresesi müderris, muîd ve öğrencilerine maaş tayin edilmemiş olması da bunu göstermektedir²⁰. Ayrıca yapılan tedrisatın düzenli olmadığını düşündürecek bazı noktalar da bulunmaktadır. Bu medreseye ilk tayin edilen müderris, Molla Hüsrev, bu görevi İstanbul kadılığı ve Galata ve Üsküdar kadılıklarına ek olarak almıştır²¹. İkinci müderris Ali Kuşçu 200 akçe yevmiyeye tayin edilmiştir²². Altmış akçelik bir medreseye 200 akçeyle tayin,

16 BA. M. Müd. 4792, s. 31.

17 Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 11; Müjgan Cumbur, «Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği», *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, (TKDE) VI, no. 4 (Ankara 1957), s. 6; Şemim Emsem, «Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi», *TKDE IX*, n. 1-2 (Ankara 1960), s. 16; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 474; Mübahat Kütükoğlu, *1869'da faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul 1977, s. 29 (*Tarih Enstitüsü Dergisi*'nden ayrı basım).

18 Süleymaniye Ktb. Fatih bölümü no. 3221.

19 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*, İstanbul 1973, s. 318.

20 Türk-İslam Eserleri Müzesi no. 2202; Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II., Fatih*, İstanbul 1935, s. 130-132; *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, facsimile 304-314.

21 *Şakaik*, s. 71; Baltacı'nın (*Medreseler*, 474) «boşaltılan papaz odalarının 857 tarihinde medrese haline getirildiği» şeklindeki görüşü yanlış olmalıdır. Çünkü Molla Hüsrev, İstanbul kadısı Hızır Bey'in ölüm tarihi olan 863'den sonra bu göreve getirilmiştir.

22 *Şakaik*, s. 96.

bu görevin bir pâye olduğunu düşündürmektedir. *Şakaik*'teki bir anektoda göre de, bu medresede okumakta olan Manisa-zâde Muh-yiddin'e, 877/1472-3'de yapımı tamamlanan Mahmud Paşa medresesi müderrisliği verilmiştir²³. Öğrenimini yeni bitiren bir kimseye elli akçelik bir medrese verilemeyeceğine göre, Manisa-zâde bizim anladığımız manada öğrenim gören bir öğrenci değildi.

863/1459-875/1470-1 yılları arasında faaliyette bulunduğunu ancak *Şakaik*'deki bazı biyografilerden çıkardığımız Ayasofya medresesinin, tek bir kitap üzerindeki nota dayanarak kütüphanesi olduğunu kabul edebilir miyiz? Bu tek kitap da, muhtemelen Ayasofya medresesinin 875/1470-1'de faaliyetini tatil etmesinden sonra Fâtiş Külliyesi kütüphanesine nakledilmiştir. Bunu sayım kayıtları açıkça göstermektedir²⁴. Eğer Ayasofya'da bir kütüphane vardiysa bu kütüphaneden sadece bir eser mi Fâtiş Külliyesi kütüphanesine götürülmüştür? Ayrıca 1152/1740 tarihinde Ayasofya'da bir kütüphane kuran I. Mahmud'un, bu kütüphaneye verdiği kitapların kataloğunun önsözündeki «ecdâd-ı 'izâm ve eslâf-ı kirâmılarından birinin hâjurına hûfûr etmeyen hâyr-ı 'azîm ve birr-i cesîm sünûh etmekle câmi'-i şerîf-i mezkûrda» sözleri de bu konudaki şüpheleri kuvvetlendiren bir delil olarak alınabilir²⁵.

Zeyrek medresesi kütüphanesi için de durum aynıdır²⁶. Elimizde bu medreseye vakfedildiğini bildiğimiz birkaç kitap vardır²⁷. Bunlardan biri Fâtiş, diğeri Mahbub Çelebi, ikisi de adları belirtilmeyen

23 A.g.e. s. 116-117.

24 Eserin üzerinde, II. Bayezid devrinde Fatih Camii kitaplığının sayımını yapmış olan Muhammed b. Ali el-Fenari'nin kitabın sayfa sayısını belirten notu ve imzası bulunmaktadır. S. Ünver (*Fatih Külliyesi*, s. 10-11) bu nota dayanarak «bu bize gösteriyor ki Fâtiş'in emriyle hususî kütüphanesinden çıkarılan kitaplardan bir kısmı da Ayasofya'daki medresesine konmuştu» demektedir. Bahis mevzuu olan not, eser Ayasofya'dan geldikten sonra konduğuna göre burada bir yanlış değerlendirme söz konusudur.

25 Süleymaniye ktb. Ayasofya, katalog 1, v. 1b. Çeşitli tarihlerde yapılmış muhasebe kayıtları da bunu doğrulamaktadır: BA. M. Müd. 5103, s. 171; M. Müd. 5305, s. 2, 29; M. Müd. 1357, s. 14, 84, 161; M. Müd. 5064, s. 10, 39.

26 S. Ünver (*Fatih Külliyesi*, s. 15-16), Bedii N. Şehsuvaroğlu (*İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, s. 29), M. Cumbur (a.g.m. s. 6-7), Ş. Emsem (a.g.m. s. 16) Zeyrek medresesinde bir kütüphane bulunduğu görüşündedirler.

27 S. Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 15-16.

kimseler tarafından vakfedilmişlerdir. Üzerlerindeki kayıtlardan daha sonra bu dört kitabın da Fâtih Külliyesi kütüphanesine nakledildiğini anlıyoruz²⁸.

Semâniye medreseleri açıldığında Zeyrek'deki tedris faaliyeti tatil edilmiş ve medrese camiye çevrilmiştir²⁹. Öyle anlaşılıyor ki geçici bir süre için öğrenim yeri olarak kullanılan Zeyrek medresesine müderris ve öğrencilerin ihtiyaçlarına karşılık düşünceyle bazı kitaplar verilmişse de bir vakıf kütüphanesi kurma teşebbüsünde bulunulmamıştır. Eğer Zeyrek'de Fâtih tarafından bir kütüphane kurulmuş olsaydı, o devrin standartlarına göre, medresede 100-200 kitaplık bir koleksiyonun bulunması gerekirdi. Böyle bir koleksiyondan sadece bir eserin arda kalması ve böyle bir kütüphane ile ilgili hiç bir kayıt bulunmaması, Zeyrek medresesinde bir kütüphane kurulmadığı kanaatini kuvvetlendirmektedir³⁰.

Ayasofya ve Zeyrek örnekleri bize Fâtih'in hemen İstanbul'un fethinden sonra, İstanbul'da büyük bir külliye kurmayı planladığını ve bu külliye kuruluncaya kadar da tedris işini geçici bazı tedbirlerle halletmeye çalıştığını düşündürüyor. Ayasofya ve Zeyrek'e âit müstakil vakfiyelerin bulunmaması ve Fâtih'in günümüze ulaşan eski tarihli vakfiyesinin Semâniye'nin kuruluşundan sonra düzenlenmiş olması da bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.

**

Fâtih devrinde, İstanbul'un yanında, başta imparatorluğun eski merkezi olan Edirne olmak üzere diğer bazı şehirlerde de kütüphane kurma çalışmalarının devam ettiği görülür. İstanbul'un fethini takip eden yıllarda ilmi sahada bir müddet üstünlüğünü koruyan Edirne'de³¹ belli bir kitap birikimi olduğundan, bu şehirde, yeni kurulan medreselerde kütüphanelere yer verildiği gibi, küçük koleksi-

28 A.g.e., s. 16.

29 Medâris-i ref'atü'l-bünyan tamâm olmağa kenise-i mezbûre câmi' olmak bâbında fermân-ı kazâ-ceryân şudûr itmîşdür, *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, facsimile 44.

30 Zeyrek medresesindeki kitaplar da, Ayasofya'da olduğu gibi, Fâtih Külliyesi kütüphanesine taşınmıştır.

31 Ş. Tekindağ, «Medrese Dönemi», s. 12.

yonlardan oluşan mahalle kütüphanelerinin de ortaya çıktığı müşâhede edilmektedir.

Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'nın Edirne'deki imâreti için 859/1455-869/1465 tarihleri arasında düzenlediği vakfiyelerden birinde, imârette kurulan kütüphanede bulunan eserlerin isimleri verilmekte ve hâfız-ı kütübe de günlük bir akçe ücret tayin edildiği bildirilmektedir³². Arapça eserlerden meydana gelen bu 99 eserlik koleksiyonda Tefsir, Hadis ve Fıkıh dalında eserlerin yanında birkaç tasavvufi eser, bir tıp kitabı ve bir de listeyi düzenleyen ismini tespit edemediği bir kitap bulunmaktadır³³. II. Selim devrinde düzenlenen Edirne Tahrir defterindeki bir kayda göre, yazımın yapıldığı tarihte bu kitaplar hâfız-ı kütüb Süleyman'ın elinde bulunuyordu³⁴.

Edirne'de Cami-i Cedid müezzini Ali Fakih b. İbrahim'in, kitaplarını 875/1470-1471 tarihinde düzenlediği vakfiyesiyle, kendisine, ailesine ve azadlı kölelerine vakfettiğini, Edirne Tahrir defterindeki bir kayıttan öğreniyoruz³⁵. Vakfiye'ye konulan bir şartla bu kitapların kendinin ve azadlı kölelerinin nesli kesildikten sonra «sulehâ-i ehl-i ilimden kütüb-i mezkûre'nin mutala'asına muhtac olanlara» verilmesi istenmektedir. Kitapların nezâreti ise, sağlığında kendisine, ölümünden sonra da «Câmi'-i cedid'de gice ile imâret eyleyen kimesneye» bırakılmıştır. Kitapların ihtiyaç sahiplerinden esirgenmemesi de vakfiyeye konulan şartlardandır. Vakfiyeden anlaşıldığına göre kitaplar, Ali Fakih tarafından vakfedilen evde muhafaza edilecektir.

Tahrir defterinin düzenlendiği tarihte (II. Selim devri), sayımı yapanın bildirdiğine göre kitapların çoğu kaybolmuştur. Geriye ancak onbeş kitap kalmıştır³⁶.

Fâtih devri müderris ve şeyhlerinden Mes'ûd Halife'nin 885/1480-1 tarihinde Edirne'de kurduğu kütüphane, bir tekke kütüphanesi olması ve vakfiyesindeki bazı şartları dolayısıyla dikkati çek-

32 BA. *Tapu Defteri*, no. 1070, s. 430, 434-435; T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Lîvası*, İstanbul 1952, s. 417-428.

33 BA. *Tapu Defteri*, no. 1070, s. 434-435.

34 A.g.e., s. 435.

35 BA. *Tapu Defteri*, no. 1070, s. 220.

36 «Vâkıf-ı mezbûrun vakfiyesinde mezkûr olan kitapların ekşeri zâyî' olmuş, mevcûd olan bunlardur ki zıkr olundu». a.g.e., s. 220.

mektedir³⁷. Mes'ûd Halife, kitaplarını önce çocuklarına, sonra da kendi tarikatından olup da zaviyesinde oturanlara vakfetmektedir. Fakat zaviye dışındaki kimselerden de istifade etmek isteyenlere kitap verilecektir. Sayım kaydına göre Mes'ûd Halife'nin kitapları da iyi korunmamış ve geriye ancak ondokuz kitap kalmıştır. Bu ondokuz kitabın üçünün tasavvufî, diğerlerinin ise islâmî ilimlerle ilgili eserler olması, Mes'ûd Halife'nin hem müderris hem de şeyh olmasıyla izah edilebilir³⁸.

Fâtih devri ulemâsından, Molla Yegân diye tanınan Mevlana Mehmed b. Armağan'ın Bursa'da yaptırdığı mescidine 865/1460-1461 tarihinde tasdik edilen vakfiyesiyle bazı kitaplar vakfederek bir kütüphane kurduğu Bursa Şer'iyye sicillerindeki bir kayıttan anlaşılmaktadır³⁹. E.H. Ayverdi'nin naklettiğine göre, vakfedilen muhtelif ilimlere dair 2900 kitabın adları bir *Keşşâf* tefsiri nüshasının arkasına yazılmıştı⁴⁰.

Amasya Tarihi müellifi, Osmanlı ümerâsından Hızır Paşa'nın, 870/1465-1466 tarihinde, Amasya'da medresesi yanında bir kütüphane kurduğunu bildirir⁴¹. Bir tayin yazısından bu kütüphanenin hâfız-ı kütübünün günlük bir akçe ücret almakta olduğunu öğreniyoruz⁴².

Sultan II. Murad devri ümerâsından İshak Bey'in oğlu İsa Bey'in Üsküp'teki medresesinde 874 Saferinde (Ağustos 1469) kurduğu kütüphane zengin koleksiyonu ile dikkati çeker⁴³. Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi dinî ilimlerin yanında bazı edebiyat ve tıp kitaplarını da ihtiva eden 300'den fazla eserden meydana gelen bu koleksiyonun mu-

37 A.g.e., s. 19.

38 Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940, s. 124.

39 Kamil Kepeci, *Bursa Şer'iyye Sicilleri Kütüphaneler Defteri*. K. Kepeci'nin Bursa kütüphaneleri ile ilgili notlarını kullanmama müsaade buyuran Dr. Ekrem Hakki Ayverdi beyefendiye teşekkür ederim.

40 Ayverdi, *Fatih Devri III*, s. 102-103.

41 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi I*, İstanbul 1327, s. 261.

42 BA. Cevdet-Maarif 340.

43 İsa Bey vakfiyesi Glisa Elezovic'in *Turski Spomenici I/2*, Beograd 1952, s. 13-29, adlı eserinde faksimile olarak verilmiştir.

hafazası için de, günlük iki akçe ücret alacak bir hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir⁴⁴.

*
**

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da kurmak istediği külliye, inşasına başlandıktan ancak sekiz yıl sonra, 875 Recebinde tamamlanabildi. Külliyyede Câmî, medreseler ve imâretin yanında birkaç da kütüphane bulunduğu konusunda araştırmacılar görüş birliğindedirler⁴⁵. Süheyl Ünver, Fâtih'in bu külliyyede üç kütüphane kurduğunu ve bunların Câmî içindeki kütüphane, ayrı bir binada Sahn-ı semân kütüphanesi ve medreselerin hususî kütüphaneleri olduğu kanaatinde-dir⁴⁶. Müjgan Cunbur ve diğer bazı araştırmacılar, S. Ünver'in bu görüşünü ufak değişikliklerle tekrarlarlar⁴⁷.

Fâtih kütüphanesinden bahseden tarihî kaynaklardan *Tâcü't-Tevdârih* ve *Hammer* sadece camî'de bulunan kütüphaneden kısaca bahsederler⁴⁸.

Şimdiye kadar araştırmacıların münakaşasız kabul ettikleri «külliye içinde birkaç kütüphane bulunduğu» görüşünün, bazı arşiv belgeleri ve Fâtih vakfiyeleri incelendiğinde pek de sağlam temellere dayanmadığı görülmektedir. Bu yüzden önce «birkaç kütüphane bulunduğu» fikrinin çıkış noktasını tesbit ettikten sonra «gerçekten külliye içinde aynı anda birkaç kütüphane mevcut mu idi? Yoksa

44 Vakfedilen kitapların listesi ve hâfız-ı kütüb tayini için bkz. Elezovic, a.g.e., s. 18-22 ve 27. Hasan Kaleşi, bu koleksiyonda bulunan kitapların konu başlıklarını tespit etmiş ve her konudaki eser sayısını vermiştir. Bkz. «Yugoslavyada ilk Türk Kütüphaneleri», *Türk Kültürü*, IV, no. 38, Ankara 1965, s. 41-42.

45 S. Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 51; B.N. Şehsuvaroğlu, *500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, s. 29; M. Cunbur, «Fatih Devri Kütüphaneleri», s. 7-9; Ş. Emsem, a.g.m., s. 16-17; C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 351.

46 S. Ünver, a.g.e., s. 51-57.

47 Dipnot (1)'de gösterilen yerler.

48 *Tâcü't-Tevdârih I*, İstanbul 1279, s. 580; J. von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (J.J. Hellert tercümesi) III, s. 296 Paris 1836, S. Ünver ve M. Cunbur'un (bkz. dipnot 1'deki yerler) bu konuda kaynak olarak kullandıkları *Cizyeddâr Tarihi*, Ahmed Bahâedin Efendi'nin, 1187 tarihinde *Tâcü't-Tevdârih*'i yeniden kaleme almasıyla ortaya çıkmış bir eserdir. Bkz. GOW, s. 322; Ahmed Rif'at, *Ravzatü'l-aziziye*, İstanbul t. siz, s. 179.

külliyedeki kütüphane'nin çeşitli tekâmül devreleri, araştırmacılar tarafından farkına varılmayarak ayrı ayrı kütüphaneler olarak mı kabul edilmektedir» sorusuna cevap aramak gerekecektir.

Fâtih vakfiyelerini, Osman Ergin'in sıralamasını takip ederek incelediğimizde, bu problemin, S. Ünver'in vakfiyeleri bir sistem içinde incelememesinden doğduğunu görürüz⁴⁹. S. Ünver, önce Fâtih'in türkçe vakfiyesine dayanarak câmiddeki kütüphaneye Sahn-ı semân kütüphanesi kitap mahzenini(!) ve sonra da arapça vakfiyeye (Türk-İslam Eserleri no. 2202) göre medreselerin hususî kütüphanelerini incelemektedir. Vakfiyelerdeki gelişme dikkate alınmadığından ortaya birden fazla kütüphane çıkmaktadır. S. Ünver'i kaynak olarak kullanan araştırmacılar da aynı yanlışlığı tekrarlamaktadırlar.

Fâtih Sultan Mehmed'in elimizde bulunan en eski tarihli vakfiyesi, muhtemelen 877-878/1472-1473 yılları arasında düzenlenmiştir⁵⁰. Bu vakfiyede «Sultan dört medreseye vakfedilen kitapları muhafaza için günlük beş akçe ücretle dört hâfız-ı kütüb tayin etti» denilmektedir⁵¹. Dört medreseye vakfedilen kitapların listesi, aynı vakfiyenin Başbakanlık Arşivi'nde bulunan diğer bir nüshasının arkasında bulunmaktadır⁵². Bu vakfiyeden anlaşıldığına göre Fâtih külliyesinin açılışında ilk olarak dört medresede dört kütüphane kurulmuştur. Fâtih'in II. Bâyezid devrinde düzenlenen arapça vakfiyesinde ise medrese kütüphanelerinden söz edilmemekte, sadece «mescid'in batısında, medreselerdeki müderris ve talebeler için vakfedilen kitapları muhafaza için bir yer (buk'a) yaptı» denilmekte ve sonra da günlük altı akçe ücretle tayin edilen bir hâfız-ı kütüb ve dört akçe ücret alacak bir kâtib-i kütübden söz edilmekte ve bunlar da aranacak nitelikler belirtilmektedir⁵³.

49 O. Ergin, Fâtih'in vakfiyelerini bazı ipuçlarından yararlanarak tarihlemiş ve tarih sırasına göre incelemiştir. Bkz. *Fâtih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945, s. 13-37.

50 A.g.e., s. 13. Türk-İslam Eserleri no. 2202.

51 A.g.e., facsimile, s. 63.

52 BA. Ali Emiri Tasnifi, Fâtih Devri no. 70. Eksik bir nüsha olduğundan Osman Ergin vakfiye parçası diye adlandırmaktadır. Kitap listelerinin fotokopileri için bkz. S. Ünver, *Fâtih Külliyesi*, resimler kısmı s. 23-27.

53 T. Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II, Fâtih*, İstanbul 1935, s. 14-15; 119-120. Türk-İslam Eserleri no. 2182.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce bastırılan türkçe vakfiye ise, II. Bâyezid devrinde düzenlenen arapça vakfiyenin XVI. asır sonlarında yapılan bir tercümesidir⁵⁴. Kütüphaneye ilgili hususlarda herhangi bir değişiklik yoktur.

Vakfiyeler tarih sırasına göre gruplandırılıp incelendiğinde görülmektedir ki, Semâniye medreselerinin dördünde kurulan dört kütüphane ya Fâtih devrinde tesbit edemediğimiz bir tarihte⁵⁵, ya da II. Bâyezid devrinde, câmide kurulan kütüphaneye nakledilmiş, ayrıca Ayasofya ve Zeyrek medreselerinde bulunan kitaplar da getirtilerek burada merkezî bir kütüphane kurulmuştur. Dört hâfız-ı kütüb-lük görevi de bir hâfız-ı kütüb ve bir kâtib-i kütüb-lük görevine dönüştürülmüştür. Fâtih külliyesi'nin 894-895/1489-1490 yıllarına âit muhâsebe bilançolarında bu husus açıkça görülmektedir⁵⁶; medreselerde herhangi bir kütüphane personeline rastlanılmamakta, câmi vazifelileri arasında ise hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb'e yer verilmektedir.

Bu görüşü destekleyecek başka deliller de vardır. Semâniye medreselerine vakfedilen kitapların listesiyle Fâtih câmiî kütüphanesi kataloğunu⁵⁷ karşılaştırdığımızda, medrese kütüphanelerinde bulunan birçok kitabın câmi kütüphanesinde de bulunduğunu görürüz. Bu bize, medreselerdeki kitapların câmi kütüphanesine nakledildiğini gösteren bir delil olabilir. Ancak denebilir ki Osmanlı medreselerinde her ilim dalında belli kitaplar okutulmaktaydı⁵⁸. Fâtih devri

54 VGM, *Fâtih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara 1938.

55 II. Bâyezid devrinde düzenlenen arapça vakfiyenin sonunda, «قلت عن نسخة الإصل» denildiğine göre, Fâtih'in birinci vakfiyeden sonra düzenlettiği, elimize geçmeyen başka bir vakfiyesi daha olmalıdır. T. Öz, a.g.e. s. 149.

56 Ö.L. Barkan, «Fâtih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları» *İFM*. XXIII, no. 1-2, İstanbul 1963, s. 312.

57 TSA. D. 9559 no. da kayıtlı olan bu katalog, ilk sayfasında belirtildiğine göre, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, 21 Reb. II. 968 tarihinde, Semâniye müderrislerinden Mevlânâ Hacı Hasan-zâde tarafından hazırlanmıştır. S. Ünver, bu katalog üzerine yaptığı bir incelemede («İstanbul'un Fethinden Sonra Türklerde Tıbbî Tekâmüle Bir Bakış, *Vakıflar Dergisi* I, Ankara 1938, s. 81) ve daha sonra da *Fâtih Külliyesi* (s. 55) adlı eserinde, kataloğun II. Bâyezid devrinde Mehmed b. Aliyyülfenari tarafından hazırlandığını belirtmiştir. Bazı araştırmacıların da aynı yanlışlığı tekrarladıkları görülmektedir: Cunbur, a.g.m., s. 13; Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 29.

58 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ank. 1965, s. 20-31.

kütüphanelerinin çoğunda bir *Keşşâf* veya *Bezvâvî* tefsiri veya bir *Sahîh-i Buhârî* görmek mümkündür. Bu yüzden medrese kütüphanelerindeki kitapların câmi kütüphanesi kataloğunda bulunması, bu kitapların Câmi kütüphanesine, medrese kütüphanelerinden geldiğini göstermez.

Yapılması muhtemel böyle bir itiraz göz önünde bulundurulduğundan her iki koleksiyon arasındaki karşılaştırma, medrese kütüphanelerindeki bazı özelliğe sahip kitaplar seçilerek yapılmıştır. Meselâ medrese kütüphanelerinin birinde beş cildlik *Kitab'ul-Etrâf*'in sadece üç cildi bulunmaktadır (Ünver, *Fâtih Külliyesi*, resimler bölümü s. 25). Aynı eser câmi kütüphanesi kataloğunun 11^a sayfasında kayıtlıdır ve yalnızca III-IV-V'inci ciltlerinin bulunduğu belirtilmiştir. Sinobiye medresesinde bulunan üç cildlik *Keşşâf* tefsiri'nin nâkıs olduğu belirtilmiştir (Ünver, *a.g.e.*, s. 24). Aynı eser eksik haliyle câmi kütüphanesi kataloğunun 4^a sayfasında yer alır. *Camii'l-usul* adlı eserin Şeyhiyye medresesinde sadece birinci cildi vardır (Ünver, *a.g.e.*, s. 23). Câmi kütüphanesi kataloğunun 9^a sayfasında aynı eser gözükmektedir. Medrese kütüphaneleri koleksiyonlarında yer alması pek mu'tad olmayan *Tarih-i Cengiz Han*'ın bir nüshası Muslihiddin medresesi kütüphanesinde bulunmaktadır (Ünver, *a.g.e.*, s. 27). Aynı eseri cami kütüphanesi kataloğunda (39^a) görüyoruz. Bunlardan başka, daha önce de belirtildiği gibi Ayasofya ve Zeyrek medreselerine vakfedilen birkaç kitap da cami kütüphanesi kataloğunda kayıtlıdır.

Hoca Sadeddin, Fâtih Camii kütüphanesinden bahsederken, okuyucuların kitapları nöbetleşe okumak zahmetinden kurtulmaları için vakfedilen kitaplardan çoğunun birden fazla nüshası bulunduğunu belirtir⁵⁹. Gerçekten de kütüphane kataloğunu incelediğimizde bazen bir eserin birkaç nüshası olduğunu görürüz. Bu durum, öyle gözüküyor ki, dört medreseden gelen kitapların bir yerde toplanmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.

Ayrıca Fâtih külliyesinin çeşitli devirlere ait bilançolarında medreselerde görevli hiç bir hâfız-ı kütübden söz edilmemesi de, bu medreselerde bulunan kütüphanelerin camiye nakl edildiğini göstermektedir.

59 «Tenâvüb ile isti'mâl meşakkatinden tahtî, için kütüb-i mevkâfenün ekşeri mükerrer ve nice müellifleri şüâtı ile muharrerdür». *Tacüt-Tevdîh* I, İstanbul 1279, s. 580.

rir⁶⁰. Aksi haide medrese kütüphanelerinde bulunan 300'ü aşkın kitabın on-onbeş sene gibi kısa bir süre içinde ortadan kaybolduğunu kabul etmemiz gerekecektir.

**

Kritovulos, Fatih'in yaptığı birçok hayır eserinin yanında, maiyetinde bulunan devlet adamlarını ve zenginleri de şehrin imârı için faaliyette bulunmaya teşvik ettiğini söyler :

... ve erkân-ı devleti ve zât-ı şahaneleri nezdinde hâiz-i nüfûz ve i'tibâr olan ve servet-i cesîmeyle mâlik bulunan zevâtı nezdine celb iderek şehir dâhilinde çarşular ve hânlar ve dükkânlar ve hamamlar ve muhteşem hâneler, câmiler ve ma'bedler inşa etmelerine müsâ'ade ... ve şehri tezyîn idecek mebânî-i cesîme vücûda getirmelerini irade etti⁶¹.

Devrin sadrazamı Mahmud Paşa'nın, Fâtih'in emrine uyarak İstanbul'da, bir cami etrafında toplanan medrese, imaret, sibyan mektebi, mahkeme, türbe, hamam gibi ünitelerden meydana gelen bir külliye kurduğu gibi⁶², imparatorluğun diğer şehirlerinde de bazı hayır eserleri vücûda getirdiği görülmektedir⁶³. Mahmud Paşa İstanbul'daki ve Hasköy'deki medreselerinde birer de kütüphane kurmuştur. 878/1473-1474 tarihli vakfiyesinin *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ne kaydedilen özetinde İstanbul'daki medreseye verilen 195 kitapla Hasköy'deki medreseye konulan 84 kitap, adları belirtilmeden sadece her konudaki kitap adedi belirtilerek zikredilmiştir.

60 BA. M. Müd. 5103, s. 108-109; M. Müd. 5305, s. 79, 131; M. Müd. 5019, s. 49. Fatih Aşhanesi'nin 952 yılına ait tevzi-nâmesinde de cami kadrosundaki hâfız-ı kütüb'e bir aş verileceği yazılıdır. Bkz. S. Ünver, *Fatih Aşhanesi Tevzi-namesi*, İstanbul 1953, s. 10.

61 Kritovulos, *a.g.e.*, s. 128.

62 H. İnalçık, *a.g.m.*, s. 237. Fatih devrindeki imar hareketleri için bkz. Ş. Tekinç, *IA* V/2, s. 1205-1213 (İstanbul maddesi, şehrin imar ve iskânı); Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, III-IV, İstanbul 1973-1974.

63 Mahmud Paşa'nın yaptığı hayır eserleri için bkz. S. Ünver, «Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri», *Vakıflar Dergisi* IV, Ankara 1958, s. 65-76; Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, 953 (1546) *Tarihî*, İstanbul 1970, s. 42-45.

Vakfiye'ye göre İstanbul medresesine günlük beş akçe ücretle bir hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir⁶⁴. Diğer medresedeki kitapların korunması için herhangi bir görevlinin tayin edilmediği görülmektedir.

Fâtih'in vezir-i a'zamlarından Gedik Ahmed Paşa da, İstanbul'da kendi adıyla anılan semtte yaptırdığı hayır eserlerinin yanında, Afyon'da cami, imaret, hamam, medrese ve kütüphaneden meydana gelen bir külliye yaptırmıştır⁶⁵. Kütüphanenin Fâtih devrindeki durumu hakkında bir bilgimiz yoktur. Sadece bazı vazife defterlerinde medrese kadrosunda bulunan hâfız-ı kütübee günlük bir akçe ücret verildiğini görüyoruz⁶⁶.

Fâtih devri meşâyhinden Şeyh Vefâ diye tanınan Muslihiddin Mustafa için inşa edilen külliye de kütüphane bulunduğu *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ndeki bir vakıf kaydı dolayısıyla bilinirdi⁶⁷. 919 Receb/1513 Eylül tarihinde düzenlenen bu vakıf kaydına göre zâviyede cildli ve cildsiz kitaplar bulunmakta ve bu kitapların muhafazasıyla görevli hâfız-ı kütübe günlük bir akçe ücret verilmekteydi. Fakat bu kayda esas olan vakfiyenin II. Bâyezid devrinde düzenlenmiş olması, kütüphanenin kurulduğu devri tesbitte güçlük çıkarmaktaydı. İstanbul şer'i sicillerinde bulunan bir vesika bu konudaki tereddütleri giderdiği gibi, kütüphane hakkındaki bilgimizi de zenginleştirmektedir⁶⁸. II. Bâyezid devrinde, vakıfları tefişe me'mur edilen Mevlana Alâeddin'in hazırladığı bu arapça hüccete göre Şeyh Vefâ'nın vakıflarının tasdikli bir vakfiyesi bulunmadığından, devrin padişahı vakfın durumunun tesbit edilip işler hale getirilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Mevlana Alâeddin vakfın mahalline gidip adı anılan şahitler ve vakfın görevlilerinden vakıf mütevellisi Musa b. Ahmed ve katib Mehmed b. İsa huzurunda, vak-

64 A.g.e., s. 43. 999-1052 yıllarını içine alan bir muhasebe defterinde Mahmud Paşa medresesi hâfız-ı kütübüne günde bir de taamiye verildiği görülmektedir. Bkz. M. Müd. 5102, s. 79, 140, 463, 510.

65 Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitabeler*, İstanbul 1929, s. 25.

66 BA. M. Müd. 626, s. 230; M. Müd. 5455, s. 240.

67 Ö.L. Barkan-E.H. Ayverdi, a.g.e., s. 159. Külliye için bkz. Baltacı, *Medreseler*, s. 536; E.H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi III*, s. 198.

68 Ş.S. Evkaf-ı Hümayun Muhasibliği no. 102, s. 150^b-151^b. Bu hüccet, Şeyh Vefâ'nın evkafıyla ilgili bazı ihtilafli meselelere de açıklık getirmektedir. Hücceti neşre hazırladığımdan, burada sözkonusu meselelerden geniş olarak bahsedilmemiştir.

fın durumunu tesbit edip, Receb 890/Temmuz 1485 tarihini taşıyan bu hücceti hazırlamıştır.

Mevlana Alâeddin'in hüccetinde zâviye kütüphanesi ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Her şeyden önce Zâviyedeki mevcut kitapların Şeyh Vefâ tarafından vakfedildiğini öğrenmekteyiz⁶⁹. Ayrıca çeşitli ilim dallarındaki kitapların sayısı verilmekte ve bu kitapların adlarının Rumeli kazaskerinin tasdik ettiği bir defterde yazılı olduğu bildirilmektedir⁷⁰. Ödünç verme ile ilgili olarak da değişik şartlar konulduğu görülmüyor⁷¹.

XVI. Asrın sonlarında yapılan bir vakıf tahririnde, Vefâ zaviyesinde bu kitapların hâlâ mevcut olduğu ve günlük bir akçe ücretli bir hâfız-ı kütüb bulunduğu bildirilmektedir⁷². Sonraki asırlarda Şeyh Vefâ'nın kitaplarının ne olduğunu bilemiyoruz. Abdulkadir Eroğan, Köprülü kütüphanesinde Şeyh Vefâ'nın vakıf mührünü taşıyan bir kitabını tesbit etmiştir⁷³.

Konya'da Sadreddin Konevi dergâhında⁷⁴ ve Hoca Ferruh mescidindeki kütüphaneye⁷⁵, Beyşehirde Sü. Baş mescidindeki kütüphaneye⁷⁶, Fatih devrinden önce kurulan kütüphaneler olmalarına rağmen, Konya Osmanlı topraklarına bu padişah zamanında katıldığından, Fatih devrinde mevcut kütüphaneler arasında sayılabilirler. Konya vakıf ve nüfus defterinde Sadreddin Konevi kütüphanesindeki kitapları gösteren 888/1483 tarihli bir sayım kaydı vardır⁷⁷. Yüzyetmiş kitabın isimlerinin verildiği bu listede, Muhiddin Arabî'ye âit müellif nüshası eserler dikkati çekmektedir.

69 A.g.e., s. 151^a.

70 Yapılan tesbite göre kütüphanede 381 kitap bulunmaktadır. Bu kitapların ilim dallarına göre dağılımları şöyledir : 33 Kur'an ve 30 Kur'an-ı Kerim cüzü, 59 Tefsir, Usul-i Tefsir ve Tecvid, 50 Hadis, 12 Usul-i Fıkıh, 35 Fıkıh, 100 Tasavvuf, 21 Belagat ve Gramer, 14 Tıp, 14 Lugat, 7 Felsefe, 5 Kelâm ilmi, 3 Mantık, 6 Astronomi, 21 Türkçe ve Farsça Divan.

71 A.g.e., 151^a.

72 BA. Tapu Defteri 670, s. 450.

73 A. Eroğan, insan gözüne benzeyen bu mühürdeki yazının *مهر وفا* olduğunu söylemektedir. Bkz. *Şeyh Vefâ, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1941, s. 8-9.

74 Belediye Kütüphanesi Mc. 0.116/1 s. 6^b-8^b.

75 Feridun Nafiz Uzlu, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958, s. 20.

76 A.g.e., s. 38.

77 Belediye Kütüphanesi Mc. 0.116/1 s. 6^b-8^b.

Fâti̇h devri âlimlerinden, Molla Lûtfi diye tanınan Tokatlı Mevlana Lutfullah, ilim adamlığının yanında kütüphaneciliğiyle de tanınır. Kaynaklarda ve Fâti̇h devri kültür hayatı ve kütüphaneleri üzerine yapılan araştırmalarda Molla Lûtfi'nin bu hususiyeti hemen hemen daima belirtilmiştir⁷⁸.

Molla Lûtfi'nin şahsiyeti, fikirleri ve kötü akibeti, kendisinden sık sık bahsedilmesine vesile teşkil etmiştir. M. Fuad Köprülü, Molla Lûtfi'nin mizahî bir eserini tanıtırken yazarı hakkında da gerekli bilgileri vermiştir⁷⁹. Şerefeddin Yaltkaya, Molla Lûtfi'nin eserlerinden çıkardığı malumatı kaynakların verdiği bilgilerle birleştirerek ortaya faydalı bir monografi çıkarmıştır⁸⁰. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde, Türk ilim tarihi içinde Molla Lûtfi'nin yerini, eserlerini inceleyerek belirtmeye çalışır⁸¹.

Abdulkadir Karahan, Molla Lûtfi'nin, kaynaklarda bildirilen ve Osman Rescher tarafından birkaç sayfası daha önce yayınlanan mizahî bir eserin tam bir nüshasını Kahire'de bulmuş ve bu nüshayı bir tebliğle ilim âlemine tanıtmıştır⁸².

Molla Lûtfi üzerine son çalışma İsmet Parmaksızoğlu tarafından yapılmıştır. İ. Parmaksızoğlu, «Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu» komisyonundaki tasnif çalışmaları sırasında rastladığı bir risâleyi yayınlayıp gerekli gördüğü bazı açıklamaları da yapmıştır⁸³.

İsmet Parmaksızoğlu'na göre bu risale «Şerhü'l-makasid, eş-Şifa, ve es-Seyfü'l-meslul gibi» kaynaklardaki delillere dayanılarak ve «Molla Lûtfi'nin söz ve davranışları bunlara göre değerlendirile-

78 *Şakaik*, 107, 169; *Tâcü'l-Tevârih* II, s. 547; Günay Kut, *Hest Behişt*, the *Teskire* by Sehi Beg, Harvard Üniversitesi Basımevi 1978, s. 150; Ünver, *Fatih Külliyesi*, 189; Cunbur, a.g.m., s. 14-16; Sinan Paşa, *Tazarru'nâme*, hazırlayan Mertol Tuğum, İstanbul 1971, s. 8.

79 Köprülüzâde M. Fuad, «Delî Lûtfi'nin Mizahî Bir Risalesi», *Hayat* IV, no. 100, İstanbul 1928, s. 2.

80 M. Şerefeddin Yaltkaya, «Molla Lûtfi», *Tarih Semineri Dergisi* II, İstanbul 1938, s. 35-59. Aynı müellif Molla Lûtfi'nin bir risâlesini de yayınlamıştır. Bkz. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 46.

81 A. Adnan Adıvar, a.g.e., s. 34, 35, 44-47.

82 A. Karahan, «Molla Lûtfi'nin Harnâmesi ve XV. Yüzyıl Sade Türk Nesri», *Bilimsel Bildiriler* 1972, Ankara 1975, s. 173-179.

83 İsmet Parmaksızoğlu, «Molla Lûtfi ile İlgili Yeni Bir Belge», *Belleten* XLIV, no. 176, Ankara 1960, s. 675-682.

rek» kaleme alınmıştır⁸⁴. Risâlenin yazarı belli değildir. İ. Parmaksızoğlu, bu konuda şu şekilde tahmin yürütmektedir :

«Söz konusu risale'nin yazarı belli olmamakla birlikte, kanımıza göre kendini savunmak üzere Hatib-zâde'nin daha da kuvvetli bir olasılıkla İzarî Çelebi'nin kaleminden çıkmış olmalıdır»⁸⁵.

Önce söz konusu risâle'nin, İsmet Parmaksızoğlu'nun vasıflandırdığı gibi «Yeni Bir Belge» olmadığını söylemek gerekir. Çünkü bu risaleyi hem *Şakaik*'deki bir kayıt, hem de A. Karahan'ın Molla Lûtfi hakkındaki tebliği dolayısıyla bilmekteydik⁸⁶. *Şakaik* müellifi risâle'nin adının *Ahkâmü'z-Zendik* olduğunu da açıkca belirtmektedir⁸⁷. Risâlenin yazarı da İsmet Parmaksızoğlu'nun tahmin ettiği gibi «Hatib-zâde, daha da kuvvetli bir olasılıkla İzarî Çelebi» değil, *Şakaik*'de ve A. Karahan'ın tebliğinde belirtildiği gibi Molla Ahaveyn diye tanınan Muhyiddin Mehmed'dir.

Ayrıca bu risâle günümüz araştırmacıları tarafından da, İstanbul kütüphanelerindeki bir nüshası dolayısıyla bilinmekteydi⁸⁸. Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi 859'da kayıtlı bir mecmua'nın içinde (20a-25a) bu risâle'nin bir nüshası bulunmaktadır. Bu nüshanın sonunda yazarın adı açıkca belirtilmiştir: temmet er-risâletü'l-laüfe li-Mevlânâ Ahaveyn.

İsmet Parmaksızoğlu, bu risâle'nin Molla Lûtfi ile ilgili bölümünü yayınlamış ve faydalı açıklamalarda bulunmuştur. Fakat yayınlanan arapça metin, muhtemelen kullanılan nüshadan dolayı, yanlışlarla doludur ve birçok yeri anlaşılmamaktadır.

**

Kaynaklar ve araştırmacılar Molla Lûtfi ile Sinan Paşa arasındaki yakınlığın talebe-hoca münasebetinden doğduğunu ve geliştiğini söylerler. Ayasofya vakıflarının 926/1520 tarihinde yapılan tahririndeki bir kayıt, bu iki şahsiyet arasında bir de akrabalık münasebeti

84 Parmaksızoğlu, a.g.m., s. 675.

85 Parmaksızoğlu, a.g.m., s. 675.

86 *Şakaik* s. 116; A. Karahan, a.g.m., s. 175.

87 *Şakaik* s. 116.

88 A. Karahan, a.g.m., s. 175.

olduğunu düşündürmektedir. Hoca Hayreddin mahallesinde sayılan evlerden birinde yazım tarihinde Hızır Bey oğlu Yakub Paşa'nın kızı, merhum Mevlana Lütfi'nin karısı حسی 'nın oturduğu bildiriliyor⁸⁹. Bu kayda göre Molla Lütfi, Sinan Paşa'nın kardeşinin kızı ile evli olabilir.

Topkapı Sarayı Arşivi'nde Molla Müfti hakkında yazılmış ithamlarla dolu iki mektup bulunmaktadır. Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed b. Hızır tarafından yazılan birinci mektup tarihsizdir⁹⁰. Fakat muhtevastan, mektubun 891 tarihinden sonra yazıldığını anlıyoruz⁹¹. Ahmed Paşa, mektubunun padişah tarafından okunmaya layık görüleceğini umduğunu belirten girişten sonra, hemen Molla Lütfi'den şikayete başlar :

«Ben hak-ı hakirün hasmı olan müderris Lütfi gayet şerir ve gaddâr-ı bi-din ve bi-itikâd ve müzevvir ve mekkâr olduğu için küstâhlık olunup bu 'arz-nâme'ye irtikâb olundu. Ol baña eylediği zulmi ve hayfı hâşâ ki kâfir daği müslümâna ide».

Daha sonra kardeşi Sinan Paşa'nın terekesinin tesbitinde Molla Lütfi'nin yaptığı haksızlıklardan ve Sinan Paşa'nın kitaplarını ve eşyasını zapt etmesinden bahs ettikten sonra, Molla Lütfi'nin kütüphanecilik yönüne ışık tutabilecek şu satırlara yer verir :

«Merhûm ve mağfûr hudâvendigâr şâbe şerâhunuñ kitapları hazinesine ve vakf kitâblara Lütfi'nin envâ'-ı hiyânât ve efrâf-ı âlemde itdüğü tezvîrât ve telbisât ve nifâkları, kendü irâ'et-i bâtilasıyla halka şatmaları»...

89 Belediye Kütüphanesi MC. 0.64, s. 230. Kaynaklarda Lütfi'den Mevlâna Lütfi diye bahsedilir. Bkz: المولى لطف الله التوقاى الشهير بمولانا لطفى Şakaili, s. 169;

مولانا لطف الله التوقاى الشهير بمولانا لطفى Tacu't-tevârih II, s. 547.

90 TSA. E. 6345.

91 Ahmed Paşa, kardeşleri Yakub ve Sinan Paşalardan «kardeşlerim merhumlar» diye bahsetmektedir. Her ikisi de 891'de öldüğüne göre, mektup bu tarihten sonra yazılmış olmalıdır.

ve daha sonra Ahmed Paşa, Molla Lütfi'nin ahlakının da bozuk olduğunu bir-iki örnekle açıkladıktan sonra tekrar kitap konusuna döner :

«ve Dâri'l-hadîş medresesin Şihâh-ı Cevheri'sin tebdil idüp almış imiş. Hafız-ı kütüb mücidd olup, Molla Ahaveyn hizmetleri taleb itdükleri sebebden ihtiyâç idüp gine virmiş dirler. Sarây-ı âmire'de ser-vaqte girüp hiyânet-i 'azîme itdüğü ecilden merhûm Sinân Paşa gayet ihfâ idüp ol vaqt anı hizmetden red itdürmişdi».

İsmet Parmaksızoğlu'nun yayınladığı metinde de buna benzer bir itham bulunmaktadır :

«O'nu kütüphanesine hafız-ı kütüb tayin etdi. Hiyaneti zahir olunca bu görevden azl ve müderrisliğe tayin etti».

Ahmet Paşa'nın zikrettiği hadisede Molla Ahaveyn'den bahsetmesi, Parmaksızoğlu'nun yayınladığı metnin de Molla Ahaveyn tarafından yazılmış olması bu benzerliğin tesadüfi olmadığını göstermektedir.

Mektubun geri kalan bölümünde Ahmed Paşa tekrar Sinan Paşa'nın terekesindeki kitaplar meselesine döner ve Sinan Paşa'nın vakfiyesinin Molla Lütfi tarafından saklandığı ve böylece yetimlerinin hakkının yendiğinden şikayet ettikten sonra Molla Lütfi'nin kendisine yaptığı diğer kötülükleri sayarak ve adalet isteyerek mektubunu bitirir.

Topkapı Sarayı Arşivindeki ikinci mektup ise hem tarihsiz hem de imzasızdır⁹². Fakat muhtevastan yine Ahmed Paşa tarafından, kardeşlerinin ölüm tarihi olan 891/1486'dan sonra yazıldığı anlaşılıyor. Birinci mektupda bahsedilen bazı olaylar bu mektupda daha tafsilatlı olarak anlatılmaktadır. Ahmet Paşa'nın bu mektupda da üzerinde ısrarla durduğu mesele kardeşi Sinan Paşa'nın vakfiyesinin gizlenmesi ve tahrifi, terekesindeki bazı eşyanın Molla Lütfi tarafından gasbedilmesi, bazı kitapların da değiştirilip satılmasıdır :

92 İ. Parmaksızoğlu, a.g.m., s. 677.

93 TSA. E. 8101.

«Bir zâlim dinsüz haramî, bir hânedânü evvel âhir nesi varsa gâret idüp ol iki şahid-i zürüñ birisi, merhûm kardeşümüñ hemen müteveffâ olduğu gibi mühür yüzüğüñ uğrulatoryup hıyânet itmiş. Sonra Lütfi anuñla ittifağ idüp vakfa anı câbi idüp murâdınca şahid itdürmüş... Sinan Paşa merhûmuñ kendünüñ havâşş ve nağdi nesi varsa alup esbabuñ daği kimin hıfyeten kimin 'alâniyeten dürlü dürlü tezvîrlerle alup muhîf olup bi'l-fi'il taşarruf ider».

Bu mektuptan anlaşıldığına göre Sinan Paşa'nın ölümünden sonra Molla Lütfi'nin yaptığı bazı gayr-i meşru işleri teftiş için Molla Kestelli tayin edilmiş ve o da tahkikatının neticesini bir raporla padişaha arz etmiştir.

«Mevlânâ Kestelli gibi bi-garağ, müstakîm, hağkanı monlanuñ, hükm-i hümayun mucibince teftiş idüp Lütfi'nin hıyânâtı bâbında ba'zı şuhûd-ı 'udûl ile ve ba'zı ikrâr ve ba'zı evfâh-ı mevâliden ve gayrdan aħbâr istimâ' itmekle zâhir olan kâğâyâdan ba'zın ketb idüp 'arz-nâme ile i'lâm eyledi. Meselâ fevtinden sonra meclisde merhûmuñ vakfiyesi zâhir olduğuna, hem Lütfi dizi altına alup ketm itdüğüne ol meclisde hâzır olan, muğtali' olan şuhûd-ı 'udûluñ şehâdetin i'lâm itdi. Me'a hâzâ vefât idinceye dek merhûm 'ben vakf-ı müseccelüm üzerine muğarririm' diyüp vakfiyesine ve vaşiyet-nâmesine ve vakf olan kitâplarınıñ ve gayrınıñ defterine bir nice mu'temed müslümân kimseleleri işhâd itmiş, bi'l-fi'il şehâdet iderler. Ve daği evrâğ mahfûz olduğü kutunuñ mühri bozulup 'vaşiyet-nâme ve defter-i merhûm vardır' didüğüñ daği istimâ idüp soñra zâhir olmaduğı daği ikrâr itdüğüñ i'lâm eyledi. Ve Lütfi'nüñ kitâblar bâbında hıyânetine ba'zı 'alâyim ve kaşşamuñ ikrârıyla zâhir olan ba'zı delâylil i'lâm idüp ve ekşer mevâlîñüñ ve merhûmla ihtilâğ iden kimselerüñ, Lütfi'nüñ tezvîrine ve hıyânetine cezmlerin istimâ' idüp i'lâm eyledi. Amma ol 'arz-nâme mucibince şer'le, örfle hağğından gelinmeyüp, şimdiye dek henüz eşer zâhir olmadı.»

Ahmed Paşa, bu 'arz-nâmeyle amel olunmasının gerekliliğini savunduktan sonra tekrar Sinan Paşa'nın kitapları meselesine dönmektedir :

«Ol bişer-altışar binlik kitâpları ki otuzar kırkar ağçelik kitâplarla istibdâl itmişdür fakîr hâzret-i hilâfet-penâhdan -hullidet salşanatuhu- 'arz olunup, fermân-ı kazâ-şân nazil olmayınca ol muğeyyerâtı şatmağâ iğn ü rızâ virmeyüp men' itdükten soñra ben gâ'ib iken bir cum'a gün haylisin şatmış. Kâğı-yı'asker efendi meclisinde bi'l-müşâfehe muğâşama idüp, kâğı-yı'asker daği emr eyledi ki cemî-i kitâbları bezzâzistânda fakîr ma'rifetiyle emânet ola, ğavğamuz, nizâ'umuz bir şarafa olunca diyü. Ol kütüb-i muğayyerenüñ daği her biri bir kimsenüñ ya vakfı ya mülkidür. Bir şarîğ-i hıyânet ile eline girmişdür. Ba'zınuñ üzerinde lâzımı'l-mahv huşuğ vardır. Lâ-cirem ihmâl ve te'birle def' itmek kaşd idüp eğall yari tedârük itmek için emre imtisâl itmeyüp emânete komadı Kağ'a merhûma ve fakîre ve Lütfiye ta'alluğ olmayan her aħad -kâyinen men kânbu hâlete ta'accub idüp Lütfi'nin tezvîrine câzım olup bunüñ gibi zâhirü't-tezvîr ve müstahikği's-siyâse kaşiyyede bu kadar te'bir olunup hağ yerine varmaduğına mütehayyirdürler».

Ahmed Paşa mektubunu bitirirken padişahdan, bu meselenin hallini isteyen birkaç satırdan sonra, Lütfi hakkında şimdiye kadar yaptığı ithâmlardan farklı bir ithamda bulunur :

Hâzret-i Hudâvendigâr-ı merhûm -şâbe şerâhu- zamanında Lütfi bimarhâneye girüp, kâğı-yı 'asker meclisinde ba'zı hıyânet için ta'zir urulduğın cemî-i 'âlem bilür. Anı unıdup bunun gibi 'azîm tezvîrlere mübâşeret ider.

Her iki mektuptan anlaşıldığına göre, Sinan Paşa'nın ölümünden sonra Molla Lütfi vakfiyesini ve vaşiyetini saklamış, daha sonra bir adamı vasıtasıyla Sinan Paşa'nın mühir yüzüğüñü çaldırıp bir yolunu bularak kendisini Sinan Paşa'nın vakfına mütevellî tayin ettirmiştir. Bu arada da Sinan Paşa'nın terekesindeki kıymetli kitapları yine başkalarından çaldığı kıymetsiz kitaplarla değıştirmiştir. Bu değıştirme işini de ört-bas etmek için, değıştirdiğı kitapların yerine koyduğu kıymetsiz kitapları satmaya çalışmış ve bazılarını da satmıştır.

Ahmed Paşa ile Molla Lütfi arasında çıkan ihtilafın halli için müfettiş tayin edilen Molla Kestelli, Ahmed Paşa'yı haklı gösteren

bir arz-nâme hazırladığı gibi, devrin âlimlerinden bazıları da Ahmet Paşa lehinde fetvalar vermişlerdir. Ahmed Paşa, yazdığı bu iki mektupla, padişahdan arz-nâme ve fetvalara uyularak Molla Lütfi'nin siyasetle cezalandırılmasını istemektedir.

Her iki mektup da mes'eleye Ahmed Paşa'nın yönünden yaklaşmakta ve tabii olarak da tarafsız bir belge olma vasfını taşımamaktadır. Bu yüzden mektuplardaki ithamlardan hareket ederek Molla Lütfinin şahsiyetiyle ilgili değerlendirmelerde bulunamayacağız. Bizim için bu mektupların önemi, Sinan Paşa'nın ölümünden sonra çıkan ihtilafı, bu konuda yapılan tahkikatı bildirmelerinde ve Molla Lütfi'nin, şimdiye kadar söylediği gibi sadece hür düşüncesinden dolayı değil de, başka sebepler dolayısıyla de öldürüldüğünü göstermelerindedir.